

DR TOMISLAV RAUKAR, ZADAR U XV STOLJEĆU. EKONOMSKI RAZVOJ I DRUŠTVENI ODNOSI, Zagreb 1977, str. 325.

Odjel za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti u Zagrebu izdao je 1977. kao šesti svezak svoje serije »Monografije« knjigu »Zadar u XV stoljeću« od dra T. Raukara, docenta na katedri za hrvatsku povijest srednjeg vijeka na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Knjiga je rezultat višegodišnjeg bavljenja ekonomskom i društvenom problematikom srednjovjekovne Dalmacije, napose Zadra, s kojeg je područja autor već objavio niz priloga. Ovim djelom zaokružuje on svoj dosadašnji rad na proučavanju gospodarskih i društvenih odnosa u kasnosrednjovjekovnom Zadru.

Odmah u »Uvodu« autor ističe kao svoj cilj »utvrđivanje oblika ekonomske egzistencije zadarskog društva između 1400. i 1500, dakle u prijelomnu razdoblju koje s jedne strane graniči s ekonomskim cvatom u drugoj pol. XIV, a s druge, s početkom temeljitih turskih pustošenja u prvim desetljećima XVI. stoljeća. Radnja nema zadatak da iscrpno opisuje pojedine gospodarske djelatnosti, nego [...] odnose između pojedinih slojeva zadarskog društva sa stajališta njihove ekonomske djelatnosti« (str. 13). Za tu se tematiku on opredijelio zato što smatra da je »glavni cilj povijesnog istraživanja spoznavanje oblika života u cjelokupnom njihovom intenzitetu«, i da su ekonomski oblici jedna »od najbitnijih pojavnosti razvoja«, koja »najuže određuje i opće razvojne procese i onaj obični, stvarni život čovjeka« (281). Autor se između svih dalmatinskih gradova odlučio za Zadar ne samo zato »što se na njegovu području najjasnije ocrtavaju djelovanja mletačkog i turskog činitelja«, već i zato što se »u njegovu razvitku pod vlašću Venecije ogledaju povijesni problemi čitave mletačke Dalmacije« (13).

Opravdano tvrdi autor da je mletačko razdoblje zadarske povijesti, osobito u XV i XVI st., »ostalo na samom rubu zanimanja hrvatske historiografije«, te da je zadarski »socijalni i gospodarski razvitak gotovo posve neistražen, pa se ne može potpunije objasniti ni njegova povijest u cjelini« (13). Međutim, ova knjiga stubokom mijenja dosadašnje stanje, pružajući sasvim novu, neuobičajeno cjelovitu i razrađenu sliku zadarske privrede i društva u XV stoljeću. Ta obilježja knjige proizlaze prvenstveno iz karaktera i bogatstva izvorne građe na kojoj se ona temelji (usp. autorov prikaz »Izvori i literatura za povijest Zadra u XV stoljeću« u ovom svesku HZ). To su prvenstveno notarske imbrevijature sačuvane u zadarskom arhivu, koje su gotovo nepresušno vrelo podataka za istraživanje široke lepeze povijesnih problema, vrelo koje je do T. Raukara bilo skoro netaknuto.

Autor, dakle, govori o do sada uglavnom vrlo slabo istraženim pitanjima na nov način i na temelju nove građe. Zato ne začuđuje činjenica da je i većina u knjizi iznesenih spoznaja i zaključaka o Zadru u XV st. sasvim nova. Nemoguće je na malom prostoru spomenuti sve nove, važne i zanimljive zaključke do kojih T. Raukar dolazi.

U prvom od tri dijela svoje knjige, koji nosi naslov »Ekonomski, društveni i politički razvoj Zadra u XV. st.«, autor analizira uvjete pod kojima se tada Zadar razvijao, tj. ekonomsko-geografske činitelje, demografski razvoj, političku situaciju, upravni sistem i njegov razvoj, društvenu strukturu, etničke odnose i migracije pučanstva.

Pošto je prikazao položaj Zadra u sistemu jadranskih ekonomskih komunikacija, autor konstatira da se Zadar isticao sigurnom lukom te razmjerno veoma prostranim i ekonomski važnim distriktualnim područjem (oko 900 km²). Njegova se privreda, dakle, oslanjala na vrlo široku proizvodnu bazu. S druge strane, za razliku od drugih dalmatinskih gradova, zaleđe mu je bilo isključivo agrarno-stočarski kraj, a i veze s njim bile su zbog prirodnih prepreka relativno slabe.

Pošto je opisao urbanistički izgled grada, njegova dva dijela (civitas i burgus), ulice i utvrde, autor analizira ekonomsku i socijalnu topografiju grada i zaključuje da je varoš (burgus) bila mnogo rjeđe naseljena od grada (civitas), i da ju je nastavao uglavnom siromašni »popolo minuto«, koji se pretežno bavio agrarno-stočarskom djelatnošću. Patricijat i imućniji građani, naprotiv, stanovali su isključivo u gradu, gdje je bila usredotočena i sva obrtnička, trgovačka i financijska djelatnost.

Autor zatim prelazi na politički razvoj Zadra u razvijenom srednjem vijeku. Pritom se ne gubi u opisivanju mnoštva pojedinih epizoda, već traži neke opće odrednice i konstante, pružajući time dobar model po kojem bi trebalo našu srednjovjekovnu političku povijest uopće pisati. On konstatira da je razdoblje od XII st. dalje u znaku sukoba dviju historijskih tendencija: nastojanja zadarske komune da postigne svoju političku i ekonomsku samostalnost, te pokušaja Venecije da zavlada Jadranom. Osim toga, dok je mletačka ekonomska orijentacija tekla duž jadranske obale, zadarska je imala pravac okomit na nju. U stalnom suprotstavljanju Veneciji Zadar je dočekao i kratko ali blistavo razdoblje (1358 — 1409) u kojem je, spojem sa zaleđem, doživio svoj najveći ekonomski i kulturni procvat. Konačnim dolaskom pod mletačku vlast gubi političku i ekonomsku samostalnost; počinje njegova privredna stagnacija, a drastično se ograničava i vlast komune. Time se bitno promijenila i upravna struktura u gradu, dok je upravna organizacija distrikta ostala uglavnom nepromijenjena, iako ju je Venecija prilagodila svojim ciljevima.

U slijedećem odjeljku autor prikazuje teritorijalnu podjelu i širenje zadarskog distrikta od XII do XV st., zaključujući da se opseg koji je distrikt dosegao potkraj XIV st. više nije bitno mijenjao u prvom stoljeću mletačke vladavine. Autor ovdje samo sumarno iznosi osnovne zaključke svog istraživanja, do kojih je došao »pažljivom analizom opsežne izvorne građe« (37). Jedan od tih rezultata je i povijesno-geografska karta na str. 46. No, mada je opseg ovog poglavlja primjeren okvirima i temi čitave knjige, treba se nadati da će autor drugom zgodom opširnije iznijeti svoja razmatranja o toj problematici i popratiti ih detaljnijim povijesno-geografskim kartama.

Autor, nadalje, analizira strukturu zadarskog društva u XV st., tražeći njezino korijenje u prethodnim stoljećima. On prati proces ekonomske i političke diferencijacije koji završava u XIV i XV st., kada se društvo napokon staleški oblikuje i zatvara, te kada isključivo imovne razlike prestaju određivati klasnu pripadnost. Patricijat je u ekonomskom, a do 1409. i političkom pogledu, bio vladajuća klasa. U drugoj polovici XIV st. veliki ekonomski polet omogućava izdizanje sloja bogatih građana, koji — po imovnom stanju često ravni patricijatu i okupljeni oko škole sv. Jakoba — počinju borbu s patricijatom za politički utjecaj (uglavnom fiktivan nakon 1409), koju je Venecija znala dobro iskoristiti za ostvarivanje svoje politike staleške ravnoteže. Izvan staleških okvira i političkog života, zaključuje autor, ostaju niži slojevi, »popolo minuto«, okupljeni u različite strukovne bratovštine.

Poseban pečat društvenim odnosima daju i veoma česta migracijska kretanja pučanstva, prvenstveno prilijevanje stanovništva iz zaleđa, zatim iz drugih dalmatinskih gradova, Italije, pa čak Francuske i Njemačke, kao i obrnuto kretanje Zadar-Italija. Ovo razmatranje autor završava konstatacijom da »migracijsko kretanje: srednjovjekovna Hrvatska ili Bosna — obala, stvara sve do kraja XV. st. čvrsto ekonomsko i etničko jedinstvo između zaleđa i dalmatinskih gradova«, u kojima se, unatoč turskim osvajanjima, »nikada ne gubi spoznaja o identitetu sa zaleđem« (70).

Drugi i najveći dio knjige nosi naslov »Ekonomska djelatnost zadarskog društva u XV. stoljeću«. Tu se vrlo iscrpno prikazuju glavna područja ekonomske djelatnosti u kasnosrednjovjekovnom Zadru. No prije toga autor na temelju analize

ulaganja u umjetničko stvaranje, pogotovo u graditeljstvo, utvrđuje da »Zadar i nakon 1409. zadržava barem reflekske anžuvinskog poleta« (72) u svom ekonomskom razvoju; a iz podataka o visini miraza i cijeni kuća izvodi zaključak o velikoj imovinskoj diferencijaciji, kako između pojedinih slojeva, tako i unutar svakoga pojedinog od njih, pri čemu je »ekonomsko približavanje patricijata i bogatih pučana-građana najuočljivija promjena u imovnoj strukturi zadarskog društva« (80).

Svoje najopsežnije poglavlje pod naslovom »Zemljišni odnosi« autor počinje raspravljajući o pitanju postanka dalmatinskog kolonata, zaključujući da su »pravni položaj obrađivača, dakle osobna sloboda i njegova pripadnost komuni, bitna karakteristika agrarnih odnosa na dalmatinskom teritoriju i najuočljivija razlika prema zemljišnim odnosima izvan njega«, te da u tome »valja tražiti kontinuitet s kasnom antikom« (84). On povlači vrlo jasnu razliku između onoga što naziva »područjem grada« i »područjem vlastelinstva«, zaključujući da je »pravna struktura dalmatinske komune [...] usko vezana s kontinuitetom gradskog života« (85).

Opisujući razliku između kmetskog i težačkog obrađivanja zemlje zadržava i temeljito argumentira podjelu težaštine na emfiteuzu i zakup, osnivajući svoje razmatranje uglavnom na brojnim kmetskim ugovorima i ugovorima o zakupu. Kmet je osobno slobodan, ima potpunu slobodu kretanja (pravnu, ali ne i ekonomsku), a patricij na čijem zemljištu sjedi nema jurisdikcije nad njim. No zato ni kmet ne stječe nikakva posjedovna prava nad zemljištem koje obrađuje; ugovor s vlasnikom zemlje sklapa na rok od 5 do 10 godina. Kmet je redovno stanovnik distrikta, nastanjen na zemlji koju je zakupio, gdje vodi samostalno gospodarstvo obrađujući oranice. Osim uobičajenom naturalnom rentom od četvrtine uroda opterećen je i tlakom te raznim honoracijama. Težak je, pak, još slabije od kmeta vezan za zemlju, koju jednostavno uzima u zakup, ali se na njoj ne nastanjuje. On je vinogradar i najčešće stanovnik grada. Njegova parcela ne prelazi 1/2 ždrijeba, a vlasniku zemljišta duguje u prosjeku 1/4 prihoda u naturi. Autor zaključuje da je, »u cjelini uzevši, eksploatacija agrarnog stanovništva na dalmatinskom području bila blaža od one na hrvatskom teritoriju« (88).

Istražujući razvitak zadarskog zemljišnog posjeda u geografskom pogledu autor utvrđuje zanimljivu činjenicu da on »nije bio identičan političko-teritorijalnom pojmu distrikta i da se on širio i izvan distriktualnih granica« (105). Nakon analize stanja od prvih poznatih početaka do kraja perioda najvećega teritorijalnog širenja u XIV st., zaključuje »da ekonomski prodor (širenje gradskog zemljišnog posjeda) prethodi političkim promjenama (pomicanju distriktualnih granica) u XIV. stoljeću« (110).

Razmatrajući pitanje vlasničke strukture zadarskog agrara autor konstatira da je patricijat tada najveći zemljoposjednik u Zadru. Taj zaključak potkrepljuje vrlo detaljnim prikazom zemljišnog posjeda od više patricijskih obitelji. Sudeći po mnoštvu iznesenih podataka ne bi bilo nemoguće osnovne rezultate o širenju zadarskog zemljišnog posjeda u cjelini, pa čak i udio pojedinih obitelji u tome, kartografski prikazati i tako ih približiti čitaocu.

U XV st. opaža se jačanje zemljišnog posjeda pučana, od kojih neki po veličini i vrijednosti zemlje dostižu i najbogatije patricijske obitelji. To se širenje odvija uglavnom na račun slobodnoga zemljišnog posjeda distriktualaca (»didića« na otocima), te posjeda hrvatskog plemstva u zaleđu, gdje prodor robno-novčanih odnosa rasteće dotadašnje strukture. Vrlo je zanimljiva okolnost da pripadnici svih društvenih slojeva ulazu u zemlju, od obrtnika i trgovaca do težaka i, sasvim izuzetno, kućnih slugu. U XV st. osobito je značajan »prodor trgovačkog kapitala u duboko zaleđe Zadra« (139), jer tada — a to je slučaj i kod ostalih profesija — »ne postoji 'čisti' trgovac koji se bavi samo trgovinom i koji sav slobodni kapital ulaže u proširenje svoje trgovačke djelatnosti. I siromašniji i imućni trgovac podjednako ulaže novac u najsigurniju imovinu — zemlju« (138).

Svojim najvažnijim zadatkom u okviru istraživanja zemljišnih odnosa autor smatra utvrđivanje »ekonomskog značenja zemljišnog posjeda i zemljišne proizvodnje« (151). Odjeljak pod tim naslovom počinje on istraživanjem općih preduvjeta zemljišne proizvodnje na zadarskom području i konstatira da Zadar obiluje zemljištem, te da je i obradive zemlje bilo uvijek više no što se moglo obraditi. Utvrđuje, zatim, postojanje triju poljoprivredno-proizvodnih pojasa koji se u koncentričnim krugovima prostiru oko grada: pojas vrtova neposredno kraj grada, pojas vinograda i maslinika na području astareje, te pojas oranica u dubini distrikta. Vrtove i vinograde obrađuje uglavnom gradski težak, dok na ždrijebu oranice sjedi kmet koji obično ima također vrt i nešto vinograda. Zemlja se obrađuje pretežno u okvirima dvopoljnog sustava, a samo se iznimno pojavljuje i tropoljni. Važan faktor u zemljišnoj proizvodnji bila je i neprekidna oskudica radne snage, što se povoljno odrazilo na položaj kmeta i težaka.

Osim kmetskim i težačkim radom, zemlja se obrađivala i radom najamnika, pretežno u okolici grada, dok je radnu snagu na udaljenijem zemljištu vlasnik često mogao osigurati jedino davanjem pašnjaka u zakup, pri čemu se zakupnina obično »isplaćivala« u obliku tlake na vlasnikovoj oranici ili u vinogradu.

Osnovna zemljišna jedinica bila je »ždrijeb«, koji se obično sastojao od 30—32 gonjaja, tj. oko 7—7,5 ha. Od toga je okućnica zauzimala oko 4 gonjaja, vinograd oko 2, a oranica oko 26 gonjaja. Više ždrijebova tvorilo je zemljoposjed (villu). Sela su bila uglavnom tzv. »koncentriranog tipa«.

Proučavajući obaveze kmetova na temelju njihovih ugovora autor dolazi do zaključka da je »zadarska zemljišna renta XV. st. uvijek točan odraz onih vrijednosti koje vlasnik zemljišta i obrađivač ulažu u proces proizvodnje« (174). Doduše, načelo četvrtina kakvo se tada primjenjivalo, npr. u Dubrovniku, nikada nije istaknuto u zadarskim javnopravnim dokumentima, ali se ipak većina zadarskih kmetskih i težačkih ugovora osniva na tom principu. Kmet, kao i težak, najčešće duguje zemljovlasniku 1/4 prihoda, iz čega se može zaključiti da je obično jedini ulog s kojim je zemljovlasnik ulazio u pogodbu s obrađivačem bila zemlja. No, zemljovlasnik najradije posuđuje kmetu novac i sjeme. Time mu se, doduše, ne povećava renta koju od kmeta prima, ali uspijeva ovoga, kao svog dužnika, čvršće vezati za ždrijeb: neobično važno postignuće u vremenu kad je kmet osobno slabodan, a oskudica radne snage velika.

Osim naturalnom rentom, kao osnovnim podavanjem, kmet je bio opterećen i tlakom na »zgonu« (alodijalu), a površina koju je bio obavezan obraditi ovisila je o broju volova koje je posjedovao, u prosjeku 1 gonjaj (1/4 ha) na 1 par volova. Autor uspijeva izračunati i podatak da je zadarski kmet u XV st. imao u prosjeku 1—2 para volova, te da je, prema tome, »zgon u zadarskom distriktu u XV. st. imao površinu od 1 do 2 gonjaja na ždrijeb« (180). Rad na zgonu i ostali oblici kmetske tlake iznosili su ukupno 12—20 dana godišnje. Utvrđujući značenje koje je zgon imao u agraru, autor dolazi do zaključka da »zgon nije najvažniji kriterij kmetskog odnosa« (176) i da je njegovo postojanje sigurno zasvjedočeno tek u XV stoljeću. Pri tom iznosi zanimljivu pretpostavku da se zgon pojavljuje pod utjecajem agrarnih odnosa u zadarskom zaleđu, »području vlastelinstva«.

Pošto je utvrdio veličinu obrađivanih posjeda i visinu kmetskih i težačkih obaveza, autor prelazi na »središnje pitanje« svog istraživanja: »kakva je bila ekonomska vrijednost zemljišnog vlasništva i obrađivačeva rada« (186). On izračunava da je vrijednost loze na 1 gonjaju iznosila oko 20 libara, da »vrijednost proizvodnje žita na jednom ždrijebu oranice u XV. st. u prosjeku iznosi oko 15 dukata godišnje« (189) i da se »prosječna proizvodnja žita na ždrijebu oranice kreće [...] između 6 i 10 modija« (191), tj. oko 8 modija (2600 l). Iz svega proizlazi da je »vrijednost proizvodnje u vinogradu bila oko deset puta veća od proizvodnje na istoj površini oranice« (192), što znači da je vinova loza bila najekonomičnija kultura.

Sva ova izračunavanja omogućavaju autoru da pokuša upoznati ono što, kako je već rečeno, smatra glavnim ciljem svojih znanstvenih napora, a to je »onaj obični, stvarni život čovjeka« (281). Na temelju proračuna da kmetu i težaku u XV st. pripada vrijednost prinosa od 10—12 dukata godišnje, autor pokušava utvrditi kakav je, s obzirom na životne troškove, stvarno bio njegov ekonomski položaj. Zaključuje da se, unatoč pojavama znatne imovne diferencijacije, pa tako i relativne imućnosti, unutar tog sloja »većina obrađivača na zadarskim vinogradima i oranicama u XV. st. nalazi u skromnim imovnim prilikama. Zemlja koju obrađuju tek im omogućava opstanak« (197).

Prelazeći na prikaz stočarstva autor ponajprije analizira posjedovne odnose, pa konstatira da su najveći vlasnici stoke patricijat i crkva, a da im se od druge polovice XIV st. pridružuje i imućniji sloj pučana. U procesu feudalizacije pašnjaci su od zajedničkog vlasništva seoske općine, kad se ova raspala, prešli postepeno u ruke vlasnika ždrijebova koji su uskoro počeli izdvajati vlastite iz zajedničkih pašnjaka i težaku ili kmetu ograničavati količinu stoke. Taj proces, koji je u XV st. na »terra fermi« (kopnenom dijelu zadarskog distrikta) već završen, autor pažljivo prati i analizira na otocima, gdje je tada upravo u punom zaletu. Mletačka komora postaje u XV st. najveći vlasnik pašnjaka u čitavom distriktu.

Autor izračunava da je »stočarstvo bilo jedna od najproduktivnijih grana zadarske privrede, odmah iza proizvodnje soli« (205), jer je reprodukciona stopa iznosila gotovo 100%. To je vlasniku stoke omogućavalo postizavanje godišnjeg profita u prosječnom iznosu od 1/3 vrijednosti stoke. Dakako, »takav profit bio je dostupan samo zakupcima komorskih posjeda, a oni u XV. st. redovito pripadaju najimućnijim slojevima zadarskog stanovništva: patricijatu i krupnim trgovcima iz građanskog staleža« (205), dok se zarada bravara i pastira približavala onoj težaka i kmetova i smještavala ih, zajedno s ovima, na dno ekonomske ljestvice.

Do 1409. proizvodnja i trgovina solju na zadarskom području, o kojoj govori iduće poglavlje, »glavni su izvor akumulacije kapitala, prije svega za zadarski patricijat koji upravo na soli temelji ekonomski uspon u drugoj pol. XIV i na početku XV. stoljeća« (206). Većina zadarskih solana nalazila se na Pagu. Mada je nemoguće utvrditi njihov apsolutni broj, izvorna građa ukazuje na velik intenzitet prometa u solanama u XIV st. od strane patricijata, prometa koji nakon 1409. naglo opada. No do tog se vremena u proizvodnju i trgovinu solju ulazu golemi kapitali. Rad u solanama reguliran je, kao i kmetstvo, ugovorom između vlasnika i zakupnika, položaj kojega se poboljšava u drugoj polovici XIV st., jer zbog procvata proizvodnje i trgovine solju dolazi do nestašice radne snage i tim uvjetovanog padanja rente.

Od 1409. dalje naglo je zamrla proizvodnja i trgovina solju, i to isključivo kao posljedica mletačke politike. Sol je, naime, bila najunosniji izvor prihoda za Veneciju, pa je ona nastojala tu proizvodnu granu monopolizirati. Nemilosrdnom carinskom politikom, prisilnim otkupljivanjem soli i postepenim preuzimanjem solana Venecija je uspjela ugušiti zadarsku proizvodnju i trgovinu solju. A kako je »privredni razvitak Zadra u XIV. i XV. st. pretežno ovisan o solanama i soli« (286), mletačka je politika potpuno zakočila taj razvitak — jedan je od najvažnijih autorovih zaključaka.

Nasuprot tome, na obrte u Zadru mletačka uprava nije ni najmanje utjecala. Uzrok tome je lokalno značenje koje je obrtnička proizvodnja imala u XV stoljeću. Neki su se obrti smatrali komunalnim monopolom, pa ih je grad redovito davao u zakup, pretežno pripadnicima patricijata. Za neke je, pak, obrte bio potreban znatan početni kapital, kojim sami obrtnici obično nisu raspolagali. Takvi su onda nužno ovisili o svom kreditoru, pretežno iz redova bogatih pučana. No, u cjelini, »ekonomska je moć zadarskih obrta XV. st. prilično skromna, što znači da je i proizvodnost niska [...] i da su mogućnosti akumulacije kapitala vrlo ograničene« (237).

Na temelju ugovora (o naukovanju i dr.) autor opisuje položaj naučnika i pomoćnika, uglavnom izračunavajući njihovu godišnju zaradu. Rezultati te analize pokazuju da je njihov položaj bio znatno teži od položaja kmeta ili težaka, no još uvijek bolji od položaja širokog sloja kućne posluge, ekonomski najslabije grupe zadarskog stanovništva u XV stoljeću.

T. Raukar nalazi u svojim izvorima i podatak da su se obrtnici često laćali i drugih privrednih aktivnosti: posjedovali su zemlju, stoku ili solane, bavili se trgovinom, ili svime pomalo. Uopće, »za srednjovjekovni Zadar, kao i za druge dalmatinske gradove, općenito je karakteristično da gospodarske djelatnosti nisu zatvorene i ograničene samo na određeni sloj ili struku. Zemljišnom se proizvodnjom bavi svatko tko ima nešto zemljišta, od patricija do trgovca, obrtnika ili mornara. Jednako tako, trguje svatko tko ima raspoloživa kapitala ili robe [...]. Jednom riječju, u kasnosrednjovjekovnom Zadru ne postoji profesionalna specijalizacija ekonomskih djelatnosti, ni izrazita podjela rada«, nego, naprotiv, »staleška i strukovna raspršenost pojedinih ekonomskih zanimanja« (240).

Prelazeći na analizu trgovačke i pomorske djelatnosti u Zadru autor ističe da se u historiografiji, »redovito raspravlja o uvjetima trgovanja u Dalmaciji u XV. st. umjesto o samoj trgovini«, da se »iscrpno izlažu mletačke trgovačke i carinske odluke, a ne razmatraju se njihove posljedice i utjecaj na opseg trgovačkog prometa« (246). Nastojeći tu prazninu da popuni, on ponajprije opisuje carinske i porezne restrikcije koje je Venecija uvela, a zatim pokušava odrediti opseg zadarske trgovine u tom razdoblju. Kako o tome u izvorima nema izravnih podataka, autor upotrebljava podatke o kretanju visine zakupa tridesetine i daće na promet stokom, te zaključuje da se opseg zadarske trgovine u XV st. smanjio samo za 25—30%, i da, prema tome, Venecija nije uništila zadarsku trgovinu, kako se katkada misli. Venecija je, u stvari, ugušila samo zadarsku trgovinu solju, ali je time zakočila prirodni ekonomski razvoj grada. »Upravo u tom kočenju daljnjeg razvoja ogleda se stvarni rezultat mletačke ekonomske politike u Dalmaciji u XV. stoljeću« (253)

Najvažniji smjer zadarske trgovine, utvrđuje autor, bio je onaj prema unutrašnjosti, odnosno prema gradovima Italije. Glavni izvozni proizvodi bili su sol, stoka i vino, a uvezilo se ponajviše žito. U tranzitnoj trgovini na prvom su mjestu bile talijanske tkanine koje su zadarski trgovci prodavali u hrvatskom zaleđu. No oni u pravilu nisu dopirali dalje od Karlobaga, glavne postaje za trgovinu s unutrašnjošću. Međutim, pomorske veze imale su mnogo veće značenje u zadarskoj trgovini od kopnenih. Pomorstvo je u Zadru bilo vrlo razvijeno. Autor pokušava na temelju rijetkih i neizravnih podataka utvrditi tonažu brodova u zadarskoj trgovačkoj mornarici, te zaključuje da se ova sastojala od brodova raznih veličina, pa i do 300 tona nosivosti.

Društvene i ekonomske promjene u Zadru, tj. sve veća uloga pučana i, poslije 1409, ekonomska stagnacija patricijata, odrazile su se i na njihovoj trgovačkoj aktivnosti. Autor uspijeva da, unatoč fragmentarnim podacima, dokaže kako se odnos ulaganja kapitala u trgovinu tokom XV st. drastično mijenjao: dok je potkraj XIV st. patricijat u tome znatno nadmašio bogate pučane, odnos se u XV st. mijenjao na štetu patricijata, da bi u drugoj polovici toga stoljeća udio pučana višestruko nadmašio udio patricijata.

Autor zatim utvrđuje razliku između dva tipa zadarskih trgovačkih društava: societates, u kojima svi članovi sudjeluju svojim radom, i kolegancije, u kojima kreditor osobno ne sudjeluje u trgovini. Iako u njemu gotovo da i nije bilo pravih rentijera, Zadar, kao i drugi mediteranski gradovi, »poznaje prilično širok i staleški raznolik sloj kreditora koji se sami uopće ne bave trgovinom, ali ne propuštaju mogućnost da ulaganjem stanovita kapitala u koleganciju ostvare razmjerno laganu dobit« (273).

Najzad, analizirajući ono što naziva »poslovni lik zadarskog trgovca«, autor zaključuje da trgovina u Zadru »nije koncentrirana u užem krugu profesionalnih

trgovaca« (275), da ne postoje »stroge granice između krupne i sitne trgovine« (280), te da je zadarski trgovački kapital, za razliku od Dubrovnika i drugih dalmatinskih gradova, koncentriran u gradu, gdje se i obavljao najveći dio trgovačkih operacija, pogotovo u prometu s unutrašnjošću.

U odužem »Zaključku« autor pokušava ocrtati neke osnovne odrednice ekonomske i socijalne povijesti Zadra u XV stoljeću. Zemljišna je proizvodnja »trajna ekonomska podloga životu većine zadarskog pučanstva«, ali »samo trgovina donosi višestruku akumulaciju«, samo je ona »izvor ekonomskog uspona« (282). No kad poslije 1409. trgovina — nakon gušenja trgovine solju, njenog najvažnijeg i najakumulativnijeg dijela — stagnira, značenje se zemlje povećava. »Zadar se, donekle, povlači u predanžuvinske ekonomske okvire, kad je zemljišna proizvodnja dobrim dijelom uvjetovala i obim trgovine. Ta promjena važnosti u odnosu između zemljišnog posjeda i robne razmjene, te poslovanja kapitalom bitno je ekonomsko obilježje zadarskoga XV. stoljeća.« (283)

Te su se promjene odrazile i na zadarsko društvo. Patricijat, glavni nosilac trgovine solju u XV st., i nakon njena zamiranja ostaje, u cjelini, najveći zemljoposjednik na zadarskom području, mada je težnja za stjecanjem i širenjem zemljišnog posjeda svojstvena i drugim slojevima. Osim toga, u svim društvenim slojevima sve je izraženija imovna diferencijacija, no sigurno je da je »patricijat i u XV st. bio ekonomski najjači i posve nadmoćan sloj zadarskog društva« (292). Do siromašenja i propadanja tog sloja dolazi tek kad su turske provale u XVI st. uništile njegov ekonomski temelj — zemljišne posjede u dubini distrikta.

U XV st. dolazi do sve veće diferencijacije i među pučanima. Gradanski sloj bogatih pučana preuzima od patricijata kreditno-financijsku djelatnost i postaje glavni nosilac zadarske trgovine. I među ostalim slojevima stanovništva opažaju se velike imovne razlike, koje se odražavaju na svim područjima svakodnevnog života. Autor uzima za primjer kulturu i konstatira da »kulture vrednote nužno ostaju ograničene na uski krug zadarskog stanovništva [...] Dok patricij u vlastitoj, raskošno opremljenoj palači stvara krug svog estetskog doživljaja, dotle se pučka kultura prije svega očituje u životu gradske cjeline« (295).

»Petnaesto stoljeće konačno uvodi u povijest Zadra dvije komponente, mletačku i tursku« (296), zaključuje autor svoju knjigu. Dok je mletačka vlast značila ograničavanje dotadašnje gospodarske inicijative, turska su pustošenja uništila temelj ekonomske egzistencije zadarskog društva — agrarno-stočarsku proizvodnju na kopnenom dijelu distrikta.

*

I površnom bi čitaocu lako upalo u oči da knjiga T. Raukara donosi uglavnom sasvim nove, u historiografiji do sada nepoznate podatke. On je, kako smo već spomenuli, upotrijebio gotovo netaknutu i neiskorištenu, a veoma bogatu građu zadarskog arhiva. Osim toga, i problemi koje rješava bili su u hrvatskoj medievistici uglavnom usputno ili površno obrađivani. Autoru, pak, njegova građa omogućuje da se u istraživanju ekonomskih i društvenih odnosa spusti s idealne, apstraktne i teoretske razine (kakvu sliku daju npr. statuti i drugi javnopravni dokumenti) na realnu, konkretnu i praktičnu razinu, da temeljito upozna i prikaže svagdašnjicu zadarskog ekonomskog i društvenog života u XV stoljeću. Te su činjenice razlog što je jedna od najuočljivijih općih karakteristika ove knjige taj neobičajeno velik postotak novih podataka i zaključaka. No, s druge strane, i sam se autor — u želji da ne ponavlja ono što su već drugi rekli — katkada suzdržava da opširnije iznese zaključke koji su u vezi s njegovom temom, a koje je historiografija, po njegovu mišljenju, već raščistila (npr. upravna struktura Zadra, str. 33; posebe i lige, str. 35). Mada je tema knjige svestrano obrađena, pa je i čitava knjiga jedna zaokružena cjelina, čini se da bi — budući da se ne radi o raspravi, nego o

monografiji, djelu koje treba da svoju temu cjelovito prikaže — cjelovitost knjige bila još veća da su u nju u većoj mjeri uneseni i ti već otprije poznati podaci, dakako u opsegu primjerenom knjizi u cjelini.

Osim toga, knjiga bi — s obzirom na to da želi opisati, kako kaže u podnaslovu, »ekonomski razvoj« Zadra u XV. st., — nesumnjivo dobila na cjelovitosti da su se u njoj sistematski prikazale i pojedine ekonomske djelatnosti, odnosno materijalni uvjeti u kojima su se one odvijale. Autor je u tom pogledu svoju temu svjesno ograničio rekavši da »radnja nema zadatak da iscrpno opisuju pojedine gospodarske djelatnosti« (13). Čini se da je to šteta, tim više što je autor u knjizi već iznio mnoštvo elemenata za takvu jednu studiju, ali su oni izneseni nesustavno i u drugom kontekstu.

Sa stanovišta hrvatske medievistike možda je najzanimljivija karakteristika ove knjige novost u metodološkom pristupu, tj. uvođenje — nazovimo ih tako — statističkih metoda u izučavanje srednjovjekovne povijesti. Dakako, o pravim metodama te vrste ne može ovdje biti govora, ali je ipak riječ o pokušaju da se povijesni problemi rješavaju na što egzaktniji način. Autor uvodi ove metode u medievistiku, dakle u područje koje je uvijek bilo — zbog potpunog pomanjkanja odgovarajućih podataka — veoma nepogodno za takav pristup. A upravo podaci kojima raspolaže omogućavaju mu takav pokušaj, jer se služi gradom koja je obilna i istovrsna, a sadrži i istovrsne podatke. To mu, nadalje, omogućuje da izriče uopćene zaključke o pitanjima kao što su struktura društva, ekonomski položaj pojedinih slojeva, ritam privrednog rasta ili opadanja itd. Mada su mnogi zaključci nužno približni, sigurno je da su u načelu prihvatljiviji od onih koji se temelje na oskudnoj i jednovrsnoj građi kakva je do sada bila uglavnom upotrebljavana. Ne treba isticati da je zaključak o položaju naučnika, npr., koji se temelji na dva ugovora o stupanju u nauk u načelu mnogo manje vjerojatan od onog koji se osniva na dvadesetak takvih ugovora.

Na taj način, dakle, T. Raukar dolazi do čitavog niza važnih i zanimljivih rezultata, većina kojih proizlazi iz mnoštva jasnih izvornih podataka ne ostavljajući mnogo sumnje u njihovu točnost. No tu se, čini se, nalazi i zamka: za neka pitanja postoji tako malo upotrebljivih podataka da se pouzdan odgovor na njih ne može dobiti primjenom statističkog računanja. Rezultat postaje još manje pouzdan ako se pri tom ne upotrebljava isključivo izvorni podatak, već podatak do kojeg se također došlo statističkim izračunavanjem, često na temelju nedovoljno brojnih ili nedovoljno jasnih izvornih podataka. To tada postaje jednadžba s više nepoznanica koju je veoma teško ili čak nemoguće razriješiti.

T. Raukar je u potpunosti svjestan ove opasnosti, pa savjesno i često upozorava na relativnost i približnost nekih svojih rezultata, mada se — moramo to ponovo istaći — velika većina njegovih zaključaka doista osniva na veoma temeljitoj i uvjerljivoj argumentaciji.

T. Raukar ne pripada onim povjesničarima koji »prepuštaju« izvorima da »govore za sebe«. Naprotiv, on zna što hoće, pa sam postavlja pitanja izvoru i traži na njihov odgovor. No opasnost — opasnost koju autor uspješno izbjegava — jest u tome da se pod svaku cijenu zahtijeva odgovor, pa i na pitanja na koja je nemoguće odgovoriti. Razumljivo je da istraživač dobiva na svoja različita pitanja odgovore različitog stupnja vjerojatnosti, od gotovo sasvim vjerodostojnih do onih koji ostaju na području pretpostavki i domišljanja. Mada T. Raukar, kako je već rečeno, često upozorava na približnost nekih svojih rezultata, bilo bi, mislimo, vrlo korisno da je u knjizi iznio i stupanj vjerojatnosti pojedinih svojih zaključaka. Jer nema sumnje da je on namjerodavniji da to učini.

Treba spomenuti i činjenicu da se T. Raukar suzdržava i od nepotrebnog »ocjenjivanja« i etičkog vrednovanja, mada mu je njegova tema davala dovoljno povoda za to. Ne sablažnjava se, npr., nad tužnim položajem kućne posluge ili pak nad bešćutnošću njihovih poslodavaca. On to prepušta čitaocu, ali ga i opskrbljuje

mnoštvom autentičnih detalja na kojima ovaj može sam donijeti svoj sud. A treba li za to što drugo do podatak da je, npr., 1440. krojač Jakov Nikolin svoje obveze prema svom naučniku, nakon višegodišnjeg naukovanja, ispunio davši mu, uz minimalni novčani iznos, još i iglu i naprstak?

Materijal knjige iznesen je vrlo jasno i sistematski. Tome doprinose i brojni grafikoni, tabele i jedna povijesno-geografska karta. No, s obzirom na sadržaj knjige, čini se da ni veći njihov broj ne bi bio naodmet. Budući da se radi pretežno o sasvim novim rezultatima, bio bi koristan i kratak sažetak u kojem bi se naveli glavni od njih, a možda i rječnik manje poznatih izraza. Time bi se knjiga približila i nestručnjaku, čemu bi pogodio i njen živ stil i bogat jezik.

Ukratko, knjiga T. Raukara »Zadar u XV. stoljeću« temeljno je djelo za procjenu povijesti Dalmacije u to doba. Ono nije samo još jedna studija iz hrvatske srednjovjekovne povijesti, nego u hrvatsku medievistiku unosi jednu novu kvalitetu.

Radovan Gajer

JADRAN FERLUGA, L' AMMINISTRAZIONE BIZANTINA IN DALMAZIA, izd. DEPUTAZIONE DI STORIA PATRIA PER LE VENEZIE, Miscellanea di studi e memorie, vol. XVII, Venecija 1978, str. 297.

Jadran Ferluga jedan je od jugoslavenskih povjesničara koji je priznat u stranom svijetu preko više zapaženih članaka u časopisu *Byzantium on the Balkans*. Ove godine prevedena je na talijanski jezik njegova knjiga *Vizantijska uprava u Dalmaciji* (SAN. Posebna izdanja CCXCI, Vizantološki institut 6, Beograd 1957) koju je u ovom časopisu (XVIII/1960, 246—255) recenzirala N. Klaić. Međutim, novo izdanje nije jednostavni prijevod knjige jer ju je pisac dopunio i proširio novim izvornim materijalom i pogotovu našom i stranom literaturom. Time je knjiga u mnogo čemu popunjena, u detaljima — imenima i godinama — ispravljena, a tvrdnje su, u nedostatku izvora — što je osnovna slabost i teškoća predmeta — dobile time veću uvjerljivost. Osim toga, pisac je prihvatio drukčija mišljenja nego što je prije zastupao tako da ona zaslužuje ovaj osvrt.

Od naših povjesničara Ferluga je pohvalio N. Klaić, osobito njenu *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Piscu je drago što je ona preuzela neke njegove zaključke i hipoteze uz kritičku analizu protkanu sumnjama. On priznaje da je u ocjeni njegove knjige ušla dublje od ostalih kritičara. Zato je uvažio većinu njenih primjedaba.

Svoju je knjigu Ferluga u novom izdanju nešto drukčije podijelio. Izmijenio je naslov prvog dijela: »Uprava Dalmacije u ranovizantijsko doba« u »La Dalmazia tardo-romana«, što je ispravnije. Kasno-rimska tradicija bila je jaka i još u V st. miješale su se stare i nove administrativne ustanove, a za Dalmaciju teško je odrediti točnu granicu tih promjena. Izmijenio je također naslov »Dukat Dalmacije i Hrvatske«, za razdoblje od prve polovice XII st., u »La Dalmazia fino al 1205« (251—284). Time se odrekao tvrdnje da se vlast bizantskog duksa protezala i nad Hrvatskom.

Kod iznošenja literature istakao je da knjige G. Prage i R. Cessija, iako se jedva dotiču bizantske administracije, pružaju dobru sintezu za osvjetljavanje korijena u razvoju dalmatinskog temata (30). Istakao je kako je H. Ahrweiler potpuno prihvatio njegovo pisanje o dalmatinskim otocima u razdoblju nakon seobe (31). Slijedeći N. Klaić umanjio je vjerodostojnost pisanja mletačkog kroničara Dandola koji piše u duhu mletačke politike XIV st. (29—30). Svoju prvotnu tvrdnju o metodološkim greškama starije naše historiografije o razvoju Dalmacije ublažio je i konstatirao da je kod F. Šišića i osobito kod N. Klaić bizantska admi-

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXXI—XXXII

1978—1979

Redakcijski odbor:

IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE
ZAGREB